

вався: «Навіщо, вам основи марксизму-ленінізму? Ви — жінка, народите дітей, краще переходьте до істориків педагогіки. В УНДІПі буде місце в аспірантурі, раджу вступати». Але склалося по-іншому. Й знову після різних життєвих перипетій доля зводить мене із С.Х. Чавдаровим. Перепитавши, як у мене справи, які плани, він умовив поступати до аспірантури УНДІПУ.

Навчалась я із задоволенням, а керівником у мене був М.Ф. Даденков. Із теплотою згадую Саву Христофоровича як людину. Він відзначався невтомністю в роботі й уважністю в людських стосунках. Його людяність проявилась і в той час, коли сталася страшна трагедія — помер М.Ф. Даденков. Я тоді була вагітна, але продовжувала збирати матеріал для дисертації. Сава Христофорович не тільки з обережністю повідомив про нещастя, а й заспокоїв щодо нового керівника (ним попросили стати С.А. Літвінова).

Пригадується ще один випадок — ювілей, а відзначалося 60-річчя Сави Христофоровича. На той час, треба зауважити, в нашому УНДІПі панувала дуже приємна атмосфера, навіть зворушливі стосунки між співробітниками.

Саву Христофоровича не тільки поважали, а й любили. Тому вечір до 60-річчя планували як сюрприз. Домовилися, що кожна жінка приготує і принесе по одній страві, передбачалася й участь чоловіків, зрозуміло. Накривши столи, до речі, в читальному залі, на другому поверсі, поїхали за його дружиною — Стефанією Пилипівною. В кабінет Сави Христофоровича у цей час зайшли співробітники, наче у справах, аби затримати до шостої години. Коли прибула його дружина, він, звичайно, здивувався: «Який день народження, кому?». Вечір пройшов незабутньо, у дружній атмосфері спілкування. Лунала музика з грамофона, який доставили, ми міняли платівки, танцювали і були щасливі від того, що з нами людина, яку ми любили.

Остання моя зустріч із С.Х. Чавдаровим відбулася, коли він уже тяжко хворів. Ми із колегами вирішили відвідати професора. В ліжку, ледве тримаючись, тихим-тихим голосом він обговорював із нами наукові проблеми. Через тиждень його не стало.

Матеріал підготувала Анжеліна Подставкіна, відповідальний секретар журналу «Рідна школа»

Розвиток українського шкільництва і педагогічної думки в кайданах неволі

Олександр ЛЮБАР
(Криворізький державний педагогічний університет)

Київська Русь у XIII столітті, розхитана та роздерта удільними князями, досить швидко і легко потрапила під татаро-монгольське поневолення.

Татаро-монгольська неволя не здолала систему освіти до неможливості відродитися з попелу пожарищ — українська школа XIII—XIV століть постала якісно новою, орієнтованою на виховання захисників батьківщини, підготовку мужніх і сильних воїнів, хліборобів, майстрів, на духовне відродження.

Зводилися церкви, школи. Люди, які залучалися до навчання дітей, мріяли відродити освіту такою, якою вона була в Київській Русі. Тож можна припустити, що на землях України після 1240 року ймовірно навчання і виховання дітей здійснювалося, як і до татаро-монгольської навали. При відновлених церквах і монастирях відкривалися школи, де навчалися діти різних станів. Ці школи були переважно елементарними, бо у зв'язку з політикою завойовників, спрямованою на знищення й обмеження влади керівної верстви (князів, духовенства тощо), діяльність вищих шкіл не дозволялася. Тому молодь з княжих, боярських родів віддавали на навчання до вищих шкіл Галицько-Волинського князівства, яке стало наступницею культури Київської Русі.

Є багато матеріальних свідчень про діяльність шкіл. Це графіти XIII—XIV ст. на стінах Софійського собору, пам'ятки книжної справи, тогочасні літературні твори тощо.

Початкові школи існували при церквах і були доступними простому народу. Вони перебували під опікою церкви.

Основою діяльності всіх шкіл було використання освітніх здобутків Київської Русі. Збереження духовних цінностей і виховання на них молоді розглядалося як засіб об'єднання України-Русі та її боротьби із Золотою Ордою. Завдяки школі народ не змірився зі своїм приниженням, не втратив гідності.

Невичерпним джерелом досліджень культури і стану виховання в Україні після 1240 р. є літописи. Так,

Руслана ОСИПЕЦЬ
(Криворізький державний педагогічний університет)

в Іпатіївському літописі за Єрмолаївським списком повідомляється про 36 книжок, створених (написаних, складених чи переписаних) князем Володимиром Васильовичем (помер 1280 р.) і подарованих різним церквам. Одній лише церкві на Любомлі князь передав 12 томів книжок не лише релігійного, а й світського змісту («Пролог», «Ізборник великий» — збірник морально-дидактичних творів з життя тогочасного суспільства), завдяки чому Любомльська школа XIII — початку XIV

століть була чи не найбільш відомою в Європі.

Можна припустити, що поява та поширення княжих книжок мали місце в середовищі, де грамотність була загальним явищем, а школи — носіями освіти.

Це дає підстави твердити, що українське шкільництво після 1240 р. продовжувало розвиватися й існувати. Освітні тенденції, що витримали випробування часом, об'єктивно сприяли збереженню національної самобутності української людності, її духовній нескореності.

Про стан шкільництва в Україні під владою Литви, що протрималася на наших землях майже два століття, засвідчують окремі відомості, які характеризують деякі сторони освітньої справи. У багатьох містах діяли школи грамоти, школи посадських людей, у яких навчалися діти купців і ремісників. Поширеними були церковні школи: парафіяльні, монастирські, соборні. У школах при Печерському та Михайлівському Золотоверховому монастирях учнів вчили основ арифметики, старослов'янської, грецької мов тощо. Діяльність шкіл підтримували українська шляхта і духовенство.

Крім початкових, існували школи підвищеного типу, які задовольняли потреби суспільства у підготовці державних службовців, чиновників різних рангів, переписувачів книг, управителів маєтків тощо.

Підвищені школи існували при маєтках українських феодалів — князів Острозьких, Заславських, Сангушків, Чорторийських, Збарзьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та ін.

Саме в ці часи зародилося меценатство як форма ідеологічної і матеріальної допомоги шкільній справі. Відомий з літератури приклад, коли Василь Загоровський віддав усе добро на школу, в якій хотів, щоб діти вчилися письма, читання, співів, могли переписувати потрібні для церкви книжки тощо. Його вчинок набув широкого розголосу і мав багато послідовників.

Така тенденція в Україні тривала упродовж багатьох років, і як наслідок, склалася своєрідна каста освітянських меценатів, які жертвували значні кошти на розвиток освіти і шкільництва. До них належить і Галшка Гулевичівна, яка (дещо пізніше) заповіла свою садибу і землю під створення монастиря і школи, на основі яких зросла всесвітньо-відома Києво-Могилянська академія. А гетьман Петро Сагайдачний заповів усе своє майно Київському і Луцькому братствам на утримання їхніх шкіл.

Розвитку педагогічної думки України сприяла діяльність Павла Ру-

сина та Юрія Дрогобича. Їхні твори відзначаються глибоким почуттям патріотизму, відбивають культурні й просвітницькі традиції Київської Русі, переконують у тому, що українські землі у XV—XVI століттях мали тісні зв'язки з країнами Європи. Отже, освітній процес в Україні був складовою загальноєвропейського шкільництва; він багатий в чому випереджав аналогічні явища в тогочасних сусідніх країнах.

Коли українські землі увійшли до складу Речі Посполитої, польська шляхта посилила національний і релігійний гніт українців, прагнула полонізувати і окатоличити їх. Україна вважалася окраїною Речі Посполитої — Малопольцею, а її людність — «бидлом», «схизматами», носіями негідної культури.

Знаряддям колоніальної політики польського уряду в Україні були католицькі колегіуми, в яких навчалися діти української знаті. Після Брестської церковної унії 1596 р. на землях України найбільшу активність з насадження католицизму виявляли ченці католицького ордену василіан (базиліан) і їхні василіанські школи. Діти української знаті у цих школах виховувалися в дусі неприязні до місцевого населення і його культури. Їм прищеплювались великопольська зверхність, пихатість, зарозумілість, що вело до добровільного ополчення і окатоличення.

Серед католицьких шкіл особливо затятістю відзначалися єзуїтські школи-колегіуми. Вони створювалися орденем єзуїтів і мали на меті окатоличувати українське населення. Активним діячем цього ордену в Польщі був Петро Скарга — ініціатор Брестської церковної унії, запеклий ворог тих українців і білорусів, які відстоювали право своїх народів на вільне існування. З його ініціативи в Україні на місці закритих братських шкіл відкривалися єзуїтські. Так сталося із знаменитою Острозькою Академією, яка перестала існувати після смерті її фундатора князя Острозького. Замість неї онука князя відкрила єзуїтську колегію з бурсою для незаможних шляхтичів. Відомі Львівська, Каменець-Подільська, Луцька, Київська, Овруцька, Барська, Вінницька, Станіславська та інші єзуїтські колегії, в яких велося схоластичне навчання: вивчалися «сім вільних мистецтв», богослов'я, стародавні мови, література, історія і географія. Вихованцям прищеплювалися світські манери, організовувалися театралізовані диспути, виступи, святкові процесії з хорowymi співами тощо. Весь зміст освіти був спрямований на те, щоб учням прищепити зневагу до культури і звичаїв свого народу, зробити їх сліпим знаряддям у ру-

ках єзуїтів. Щоб вихованці були стійкими і послідовними у боротьбі зі «схизмою» і «бидлом», їх «загартували» спостереженням страт еретиків, учасників народних виступів тощо. З єзуїтського колегіуму мала вийти людина-єзуїт, фанатичний пропагандист католицизму, запеклий ворог православ'я, української культури.

У другій половині XVIII століття у зв'язку із скасуванням єзуїтського ордену певну частину шкіл було передано василіанам та перетворено на світські навчальні заклади.

Українська школа, освіта і педагогічна думка активно боролися проти поневолення, за збереження національного, притаманного лише українському народові. Найбільш ефективними були церковні школи та школи грамоти з мандрівними вчителями (дяками).

Позитивним у діяльності шкіл грамоти було те, що діти вчилися рідною мовою і паралельно з цим читали церковнослов'янські тексти. Учителі, їх в народі звали дяками, при вивченні дітьми лічби використовували українські народні лічилки, задачі, загадки, ігри тощо. Засобами народної мудрості, сконструйованої в приказках, прислів'ях, думах, піснях, віршах, дітям прищеплювалися любов до рідної землі, художнього слова, здорова народна мораль. Українські вчителі виступали носіями естетичної культури, серед них було багато музикантів, віршотворців, організаторів вертепу, вистав з народного побуту та ін.

У 1498 р. князь Костянтин Іванович Острозький відкрив у Острозі школу, а його син Костянтин Костянтинович у 1569 р. реорганізував її. Ця школа стала добре відомою в Європі як «Острозькі Афіни», вона була розрахована на українську молоддь різного походження. Тут вчилися як діти шляхтичів, так і козаків, ремісників, купців, священнослужителів тощо. Висока гуманітарна підготовка учнів академії давала їм право працювати викладачами у братських школах Львова, Луцька, Бреста, Києва та ін.

Рівень освіти і виховання в Острозькій школі дозволив перетворити її в центр науки і присвоїти статус Академії. Ціла плеяда визначних діячів освіти, культури, воєначальників починали свій шлях саме звідси. Помітний слід в українському шкільництві залишила діяльність Мелетія Смотрицького, автора відомої «Граматики словенської», Іова Борецького, Гаврила Дорофеевича — поета, перекладача. Зі стін академії вийшов великий державний діяч, прославлений полководець, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Наприкінці XVI століття в Україні пробуджується освітній рух, основні вимоги якого зводилися до створення школи вищого рівня. Він склався під впливом ідеї європейського гуманізму та активності католицьких орденів у відкритті колегіумів як знаряддя окатоличення українців.

Прихильниками створення нових шкіл було православне духовенство, купці, ремісники та інші категорії українського населення, які об'єднувалися у братства. Єпископ Гедеон Балабан, наприклад, звертався до своєї пастви із закликом заснувати таку школу у Львові: «Розкрийте ваші душевні очі, зверніть увагу на нестаток освіти й умилосердитесь над собою».

Першою братською школою була Львівська (1586 р.), яка відіграла особливу роль у вітчизняній історії. Її діяльність визначалася «Порядком школи», яким регламентувалася організація навчання учнів, їхня дисципліна, самоуправління, права і обов'язки тощо.

Львівська братська школа подала приклад демократичного устрою. Насамперед учні користувалися рівними правами і обов'язками, стимулювалася їхня схильність до самовдосконалення. Вчителів приписувалося вчити і любити всіх без винятку дітей. Ці демократичні засади стали надбанням усіх братських шкіл, мережа яких швидко поширилася по всій Україні на початку XVII ст. Добре відома діяльність Луцької, Київської, Рогатинської, Галицької, Кам'янець-Подільської, Дрогобицької та інших братських шкіл. Більшість із них функціонували за зразком Львівської.

З метою підготовки полемістів, захисників ідеї православ'я у братських школах, колегіумах належна увага приділялася здобуттю літературної освіти з елементами філософії, історії, риторики тощо.

Обов'язковою для учнів була участь у постановці шкільних драм, вертелів тощо. Засновники і викладачі братських шкіл дбали про розвиток естетичних обдарувань своїх вихованців. Навчальними програмами було передбачено вивчення музики, співів, малювання тощо.

Кращі освітні традиції згаданих навчальних закладів перейняла братська школа (1615 р.) при Бого-явленському монастирі в Києві як школа «наук елліно-словенського і латино-польського письма». У 1631 р. при Печерській лаврі архімандрит Петро Могила відкрив школу-колегію. Об'єднання братської і лаврської шкіл відбулося у 1632 р. і новостворений навчальний заклад дістав назву «Києво-Могилянський колегіум».

Братські школи відіграли помітну роль у поширенні освіти, розвит-

ку науки, боротьбі з полонізацією та католицизмом. Очолили цю діяльність вчителі й вихованці братських шкіл, колегіумів. У їхніх працях, які носили характер полемічних, історичних, філософських, літературно-художніх та педагогічних творів, висловлені оригінальні педагогічні думки, що значно збагатили вітчизняну педагогічну культуру.

Цікавими постатями в історії педагогічної думки кінця XVI — початку XVII ст. були Герасим Смотрицький і його син Мелетій Смотрицький.

Герасим Смотрицький виступав за широке поширення грамотності й доступності навчання. Він обстоював право жінок на навчання, бо «деякі дівичі хочуть звідати глибокості письма», вчив поважати науку, викладену в книжці: «Книга таємні думки робить явними і доступними для всіх». У своїй праці «Ключ царства небесного» Г.Смотрицький гостро виступив проти антиукраїнської політики католицизму та діяльності єзуїтів.

Цінний внесок у розвиток вітчизняної науки зробив Лаврентій Зизаній-Тустановський. Він мав великий досвід педагогічної роботи у братських школах Львова, Бреста, Вільно, Лаврській школі Києва тощо. У 1596 р. написав «Граматику словеноруську» та буквар «Наука по читанню і розумінню письма словенського» з додатком «Лексис». «ГраMATика словеноруська» Л.Зизанія була відповіддю єзуїтам на те, що словенська мова повноцінна, що вона допомагає опанувати знання з усіх наук. За зразком граматики «Адельфотес» свій підручник він написав у формі запитань і відповідей. «Наука по читанню і розумінню письма словенського» — це по суті перший друкований буквар, в якому подано кирилический алфавіт, склади для заучування і тексти для початкового читання.

«Лексис» Л.Зизанія містить 1061 слово (в основному загальних назв). Він дає енциклопедичні знання, відомості з історії, географії, природознавства тощо.

Політичним явищем в освітньому житті України була поява друкованої книжки невідомого автора «О воспитании чад» (Львів, 1608 р.), де пропагуються гуманістичні ідеї епохи Відродження, але відчувається й оригінальність автора. У творі підкреслюється незамінна роль батьків у вихованні чад, науки та вчителів у становленні особистості.

Значний вплив на розвиток української школи мала творчість Мелетія Смотрицького. Його «ГраMATика словенська» М.В. Ломоносов називав воротами своєї вченості.

У своїй граматиці автор виступив реформатором. Він розробив систему відмінків, вказав на недоціль-

ність окремих букв словенської писемності, подав рекомендації щодо застосування метричного вірша тощо. Педагог засудив догматизм і зазубрювання при вивченні навчального матеріалу, рекомендував учителям розвивати в учнів свідоме ставлення до засвоєння.

Свою позицію як педагога-громадянина він чітко висловив у полемічному творі «Тренос» (1610 р.), де на прикладі православної церкви показав рабське становище України, її приниження і ганьбу. У цій біді, на думку М.Смотрицького, винні не тільки іноземні заїди, а й українське суспільство, яке не дбає про своє майбутнє. Він звинувачує батьків, які не дають дітям належного виховання, не піклуються про їхню свідомість, а подають приклади поганого життя. Засуджує учителів, серед яких чимало невігласів, неуків, які замість навчання «в безділлі часи недозрілості тратили».

Картає М.Смотрицький зраду, продажність як явище українського життя; стверджує, що ці риси стали породженням бездуховності, чужоземних пограбувань та здирства. Твір мав надзвичайний розголос і поширення серед українства. Православні вважали «Тренос» своєю улюбленою книжкою, полишали дітям як дорогу спадщину, веліли класти із собою в могили. Схвилював «Тренос» і католиків. Відомо, що на вихід у світ цього твору відгукнувся польський король, наказавши спалити всі примірники, а самого М.Смотрицького ув'язнити.

Справа Мелетія Смотрицького знайшла своє продовження у діяльності інших визначних українських просвітителів.

У Києві в 1627 р. з'явилася ще одна пам'ятка української педагогічної культури і лексикографії — «Лексикон словеноруський» Памви Беринди, відомого педагога, поета, вченого філолога-лексикографа.

«Лексикон» створювався як словник і мав енциклопедичний характер. У ньому подається понад сім тисяч слів, значна частина яких тлумачить педагогічні терміни. У «Лексиконі» П.Беринда чи не вперше в офіційній педагогіці звертається до таких понять (категорій), як виховання, навчання, освіта. Вихователя він називав педагогом, дітоводителем, пестуном, а вчителя братських шкіл — «граматиком», «дітоучителем».

Освіту педагог визначає як науку оволодіння майстерністю, мистецтвом, премудростями (хитрощами) ремесла; навчання у нього — навичконовення, а дидактика — наука, яка робить нас найвченішими, наймудрішими і всезнаючими.

Чи не вперше в Україні Памво Беринда зробив вікову періодиза-

цію, ввівши такі терміни для визначення вікових груп: пеленчатко, немовлятко, дитя, чадо, отроче, виросток, юнак, юнотка тощо.

Зрозуміло, що категорійний апарат педагогіки з часом значно змінився і багато його визначень дуже швидко стали архаїчними, але це була основа для подальшого розвитку педагогічної теорії.

Надзвичайно цікавими є педагогічні погляди викладача Львівської і Віленської братських шкіл Кирила Транквіліона-Ставровецького. Його «Зерцало богослов'я», видане у власній друкарні в Почаєві 1618 року, — одна з найдавніших книжок українською мовою. Вона несла читачам «великі гори премудрості небесної й дивний світ розуму», хоча офіційна російська критика поставилася до цієї славетної праці українця досить стримано, занадто критично і неприхильно, бо «Зерцало богослов'я» доносило до читача найвищу мудрість рідною, зрозумілою всім мовою.

Концентрацією наукових поглядів про земний світ, світосприймання Ставровецький розкрив у «Дивному світі розуму». Ця книжка викликала гостру критику московських богословів, літераторів і педагогів, бо автор свою православну догматику розклав на три частини: першу — про Бога, другу — про світ (у чотирьох видах), третю — про людину. К.Ставровецький вважає виявом і силою душі людини розум, який є природженою якістю. Інші якості душі, такі, як воля, гарна пам'ять, доб-

рота, хитрість, уява, радість, любов тощо — продукт виховання і навчання. На його думку, головною метою виховання є творення із дитини людини.

Гострота розуму, — твердить К.Ставровецький, — залежить від вроджених здібностей, глибина ж його — від виховання.

«Євангеліє учительне» (1619) К.Ставровецького є своєрідним збірником власних проповідей, змістом пов'язане з працею «Зерцало богослов'я».

Як уже зазначалося, у 1632 р. відбулося об'єднання Київських братської і лаврської шкіл, чим започатковано якісно новий етап у розвитку вітчизняного шкільництва. Новостворений навчальний заклад визначався як загальноосвітній. Печерський архимандрит Петро Могила домігся того, щоб колегія була за характером православною, але за змістом пов'язане з працею «Зерцало богослов'я» доносило до читача найвищу мудрість рідною, зрозумілою всім мовою.

Києво-братська колегія, яка піз-

ніше стала називатися Києво-Могилянською на честь її фундатора Петра Могили, наслідувала кращі освітні традиції братських шкіл та організацію і здобутки західної освіти, зокрема католицьких колегіумів.

Література

1. Антологія педагогічної думки Української ССР / Сост. Н.П. Каленченко. — М.: Педагогіка, 1988. — 640 с.
2. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. — К.: Вєселка, 1991. — 45 с.
3. Історія педагогіки. — К.: Вища школа, 1973. — 447 с.
4. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки. — К., 1999. — 355 с.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси. — К.: Рад. школа, 1991. — 381 с.
6. Сірополько С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. Кн. 2—3. — 174 с.
7. Ступарик Б.С. Національна школа: витоки, становлення. — Івано-Франківськ, 1992. — 192 с.
8. Українознавство. Посібник. М.Тараненко, С.Болтівець, В.Дическул та ін. — К.: КМУВ, 1996. — 275 с.
9. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — К.: Рад. школа, 1961. — 645 с.
10. Митюров Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII в.в. — К.: Рад. школа, 1968. — 211 с.
11. Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — 255 с.

Виповнилося 110 років від дня народження вченого, дослідника з проблем навчання та виховання, школознавства та дидактики, викладача педагогіки, першого доктора педагогічних наук в Україні (1940), професора, автора понад 100 наукових праць, відомого педагога Резніка Якова Борисовича (Янкеля Боруховича). Народився він 11 квітня 1892 року в місті Чорнобиль Київської губернії в родині вчителів. До 14 років разом з братом вони отримували традиційну єврейську освіту і навчалися в хедері, слочатку в початковому, потім в середньому і вищому, де також глибоко вивчали талмуд. Батьки навчали їх добра і краси, вкладали ґрунтовні, міцні знання про школу, науку, навколишнє середовище.

Брат Якова Борисовича після закінчення Київського університету оспівав батьківську науку в своїх ранніх віршах, які почав друкувати ще у 1914 році. Він був автором поетичних збірок, п'єс, перекладав твори Т.Шевченка, П.Тичини і М.Рильського єврейською мовою.

«Невідомий» вчений і педагог

До 110-ї річниці з дня народження Я.Б. Резніка

Світлана ШЕВЧЕНКО.

аспірантка Інституту педагогіки АПН України

За прикладом брата Яків Борисович Резнік також пішов шляхом науки. У своїй автобіографії він пише: «Із 5 років я дуже хотів читати, пристрасть була настільки велика, що батьки злякалися, щоб я психічно не захворів і заборонили мені читати. Але це не допомогло. Я ховався у невидних місцях і читав». Таким чином, збільшувався кругозір, міцніла пам'ять хлопчика і в 13 років він від своїх ровесників відрізнявся добре розвиненим розумом.

Ним було прочитано багато педагогічної літератури українською, російською, єврейською і німецькою мовами. Глибоко опрацьовуючи кожен книжку, він звертав увагу

на навчання та виховання і водночас намагався вивчати психологію дитини. З 1911 року Я.Резнік починає займатись педагогічною діяльністю в школах м. Києва. Наприкінці цього ж року він йде аптекарським учнем в аптеку, де й працює аж до закінчення у 1918 році медичного факультету (фармацевтичне відділення) Київського університету. Він отримав ступінь провізора, але медицина його не цікавила. Тому 1918 р. Резнік екстерном склав екзамен на атестат зрілості й вступив на філологічний факультет Київського університету, але з невідомих причин не закінчив його. Проте бажання стати вчителем було непел-